

Γεωγραφίες

Αρ. 25 (2015)

Γεωγραφίες, Τεύχος 25, 2015

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ, ΠΟΙΚΙΛΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ: ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΩΣ ΜΙΑ ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Γιώργος Γρίτζας, Κάρολος-Ιωσήφ Καβουλάκος, Ειρήνη-Εριφύλη Τζέκου

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ, ΠΟΙΚΙΛΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ: ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΩΣ ΜΙΑ ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Γιώργος Γριτζάς*, Κάρολος-Ιωσήφ Καβουλάκος **, Ειρήνη-Εριφύλη Τζέκου ***

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα βιώνει μία έξαρση δημιουργίας εναλλακτικών εγχειρημάτων σε πάρα πολλούς τομείς της οικονομίας. Μεταξύ αυτών των εγχειρημάτων αξιόλογη θέση κατέχουν όσα σχετίζονται με την αγροτροφική αλυσίδα. Ωστόσο, πριν επιχειρηθεί η διερεύνηση των Εναλλακτικών Αγροτροφικών Δικτύων (ΕΑΤΔ), είναι αναγκαίο πρώτα να γίνει κατανοητή η ένταξή τους στην ευρύτερη συζήτηση που αφορά τις ποικίλες οικονομίες και τους εναλλακτικούς –οικονομικούς και πολιτικούς– χώρους, η οποία απασχολεί με αυξανόμενη ένταση τη Γεωγραφία την τελευταία εικοσαετία. Οι εναλλακτικοί χώροι χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία και πολλοί διερευνούν τον βαθμό ετερότητας ορισμένων μορφών τους, συγκριτικά με αυτό που μπορεί να χαρακτηριστεί ως συμβατικό, ενώ άλλοι προσπαθούν να αναδείξουν τα μετα-καπιταλιστικά χαρακτηριστικά τους. Στο πλαίσιο αυτό, θα παρακολουθήσουμε την ειδικότερη συζήτηση για τα ΕΑΤΔ, με σκοπό να αναδείξουμε τις διαφορετικές προσεγγίσεις, έτσι ώστε να υπάρξει μία αφετηρία για την έρευνα της ελληνικής περίπτωσης.

Alternative spaces, diverse economies and agrofood networks: A review of the wider debate as a kick-off point to explore the Greek case

Giorgos Gritzas, Karolos-Iosif Kavoulakos, Irini-Erifili Tzekou

Abstract

In recent years, Greece has become the field of a rapid creation of alternative ventures in many economic sectors. Among these ventures, those related to the agro-food chain (Alternative Food Networks – AFNs) hold a remarkable place. In examining their role, first we have to understand their integration into the broader debate about diverse economies and alternative –economic and political– spaces, which has become quite intense in the field of Geography in the past twenty years. Alternative spaces are characterized by great diversity and many scholars have been investigating the grade of alterity that define these spaces in comparison with spaces of the mainstream economy, while others have tried to reveal their post-capitalist features. In this context, we will follow the special discussion on AFNs in order to highlight the different approaches and create a starting point for exploring the Greek case.

(*) Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, ΑΠΘ, ggritzas@auth.gr

(**) Λέκτορας, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, kkavoula@gmail.gr

(***) Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, ΑΠΘ, irini1988@hotmail.com

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα βιώνει μία έξαρση δημιουργίας νέων εναλλακτικών εγχειρημάτων σε πάρα πολλούς τομείς της οικονομίας, γεγονός που συμπίπτει χρονικά με την περίοδο της οικονομικής κρίσης, χωρίς αυτή να αποτελεί τη μοναδική αιτία της προαναφερόμενης έκρηξης. Μεταξύ αυτών των εγχειρημάτων αξιολογη θέση κατέχουν όσα σχετίζονται με την αγροτροφική αλυσίδα και ενδεικτική της ποικιλίας αυτού του οικονομικού χώρου μπορεί να θεωρηθεί η συνάντηση 103 ανάλογων εγχειρημάτων το 2014 στην Αθήνα (Αλληλεγγύη για όλους, 2014). Ωστόσο, πριν κάποιος επιχειρήσει να μιλήσει για τα Εναλλακτικά Αγροτροφικά Δίκτυα (ΕΑΤΔ) οφείλει να κατανοήσει την ένταξή τους στην ευρύτερη συζήτηση που αφορά τους εναλλακτικούς -οικονομικούς και πολιτικούς- χώρους, η οποία απασχολεί με αυξανόμενη ένταση την επιστήμη της Γεωγραφίας την τελευταία εικοσαετία (μεταξύ άλλων Fuller et al., 2010; Gibson-Graham, 1996, 2006a,; Gibson-Graham, Cameron et al., 2013a; Leyshon et al., 2003; Zademach and Hillebrand, 2013). Σύμφωνα με τα παραπάνω, στόχος του παρόντος άρθρου είναι να αναδείξει τον διάλογο για τα Εναλλακτικά Αγροτροφικά Δίκτυα, όπως αυτός λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της συζήτησης για τους εναλλακτικούς χώρους, με απώτερη επιδίωξη να ληφθεί υπόψη η ελληνική περίπτωση στα όρια της σχετικής έρευνας.

Η σύγχρονη ένταση του διαλόγου, οι εναλλακτικοί χώροι έχουν αποτελέσει πεδίο αντιπαράθεσης, σχετικά με τη δυνατότητά τους να συμβάλλουν στην αλλαγή του κοινωνικο-οικονομικού γίνεσθαι, από την εποχή των Marx και Proudhon, όταν ο πρώτος διαφωνεί με την άποψη ότι οι συνεταιρισμοί μπορούν να αντισταθούν στην κυριαρχία του καπιταλισμού, ενώ ο δεύτερος συμφωνεί. Από την εποχή εκείνη, οι εναλλακτικοί χώροι έκαναν την εμφάνισή τους σε διαφορετικούς τομείς της οικονομίας, όπως, π.χ., τα εναλλακτικά ανταλλακτικά δίκτυα σε ό,τι αφορά τις συναλλαγές, τα αλληλοασφαλιστικά ταμεία, σε ό,τι αφορά τη χρηματοπιστωτική δραστηριότητα, τους καταναλωτικούς και παραγωγικούς συνεταιρισμούς και βέβαια τα εναλλακτικά αγροτροφικά δίκτυα (Moulaert και Ailenei, 2005). Ωστόσο, σε μία εποχή παγκοσμίων πολέμων και αντιπαράθεσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, οι συζητήσεις για το κράτος και τον ρυθμιστικό του ρόλο ήταν κυρίαρχες, αφήνοντας πολύ λίγο χώρο για την ανάδειξη των δυνατοτήτων που θα μπορούσαν να προ-

σφέρουν οι εναλλακτικοί χώροι. Στη συνέχεια, οι δεκαετίες του 1960 και 1970 αποτέλεσαν την αρχή γέννησης πληθώρας εναλλακτικών εγχειρημάτων, τα οποία αμφισβητούσαν τον τρόπο διαχείρισης και επίλυσης των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων, ενώ παράλληλα προσπαθούσαν να λειτουργήσουν στη βάση άλλων αρχών και αξιών. Παράλληλα, η κρίση του κράτους πρόνοιας θα οδηγήσει τη δεκαετία του 1980 στις προσπάθειες απαξίωσής του και στην ανάδυση του νεοφιλελευθερισμού ως τη μοναδική λύση μετά και την υιοθέτηση του δόγματος ΤΙΝΑ (There Is No Alternative). Αυτή τη δεκαετία η ακαδημαϊκή συζήτηση περιστρέφεται έντονα γύρω από ζητήματα που αφορούν την κοινωνική οικονομία και τον τρίτο τομέα, ενώ πολλοί θεωρούν ότι αυτή είναι δυνατόν να υποκαταστήσει το αποτυχημένο κράτος πρόνοιας. Οι επόμενες δεκαετίες φέρνουν στο προσκήνιο την παγκοσμιοποίηση και παράλληλα με περισσότερη ένταση τα νέα κοινωνικά κινήματα, τα οποία έρχονται σε ρήξη με τους κυρίαρχους πολιτιστικούς κώδικες, ενώ συγχρόνως δημιουργούν νέους (Melucci, 1996). Ο ρυθμός γέννησης των εναλλακτικών χώρων μεγαλώνει περισσότερο, ενώ συνεχίζει να βαίνει αυξανόμενος έως τις μέρες μας, συνεπικουρούμενος τόσο από τη δράση των νέων κοινωνικών κινήματων, όσο και από τη στήριξη της κοινωνικής οικονομίας από κρατικές πολιτικές.

Όπως θα δούμε στην πρώτη ενότητα του άρθρου, αυτοί οι εναλλακτικοί χώροι χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία, ενώ πολλοί αμφισβητούν τη σημαντική ετερότητα ορισμένων μορφών τους συγκριτικά με αυτό που μπορεί να χαρακτηριστεί ως συμβατικό. Στο πλαίσιο αυτό, στη δεύτερη ενότητα θα παρακολουθήσουμε την ειδικότερη συζήτηση για τα ΕΑΤΔ έτσι ώστε να αναδείξουμε τις διαφορετικές προσεγγίσεις και τα ανοικτά ζητήματα. Παράλληλα, στο τέλος της ίδιας ενότητας, με μία ενδεικτική αναφορά στην ποικιλία των αντίστοιχων εγχειρημάτων που εμφανίζονται στην Ελλάδα (από την καταγραφή μίας συνάντησής τους το 2014) επιθυμούμε να αναδείξουμε ότι η ελληνική περίπτωση είναι υπαρκτή και υπό την έννοια αυτή η επισκόπηση της διεθνούς συζήτησης, που είναι ο μοναδικός στόχος του άρθρου, μπορεί να αποτελέσει μία αφηγηρία για την έρευνά τους.

1. Η σύγχρονη συζήτηση για τις ποικίλες οικονομίες και τους εναλλακτικούς οικονομικούς και πολιτικούς χώρους

Στην ακαδημαϊκή συζήτηση, ένας από τους σημαντικότερους σταθμούς στην έρευνα των εναλλακτικών χώρων ήταν η προσέγγιση της Gibson-Graham,¹ όπως διατυπώθηκε στο βιβλίο της *The End of Capitalism (as we knew it)* του οποίου η πρώτη έκδοση έγινε το 1996, ενώ ακολούθησε μία δεύτερη το 2006 παράλληλα με τη δημοσίευση του δεύτερου βιβλίου της *A Postcapitalist Politics* (Gibson-Graham, 1996, 2006a, 2006b).

Η Gibson-Graham ασκεί κριτική στη στρουκτουραλιστική αντίληψη σχετικά με την κυριαρχία του καπιταλισμού, η οποία υποστηρίζει πως οποιοδήποτε διαφορετικό είδος επιχείρησης, τρόπου αμοιβής της εργασίας και συναλλαγών, πέραν της καπιταλιστικής επιχείρησης, της μισθωτής εργασίας και της αγοράς αντίστοιχα, είτε αποτελεί απλά μία διαφορετική έκφραση των αρχών του καπιταλιστικού συστήματος, είτε είναι καταδικασμένο να αποτύχει εξαιτίας της κυρίαρχης δύναμης του συστήματος που δεν επιτρέπει εναλλακτικές λύσεις.

Ωστόσο, μία τέτοια αντίληψη τείνει να αγνοήσει τους πολλούς διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους λειτουργεί ήδη καθημερινά η οικονομία. Ειδικότερα, όπως φαίνεται στον πίνακα 1, σε ότι αφορά τις συναλ-

λαγές διαπιστώνεται, εκτός της ελεύθερης αγοράς, η ύπαρξη εναλλακτικών αγορών (π.χ., δίκαιου εμπορίου, δικτύων ανταλλαγών χωρίς επίσημο νόμισμα, αντιπραγματισμού, «μαύρης» αγοράς κ.ο.κ), αλλά και οικονομιών εκτός αγοράς (π.χ., τα δώρα, τα κοινωνικά παντοπωλεία, η συλλογή τροφής, η κλοπή κ.ο.κ). Σχετικά με την αμοιβή της εργασίας, αναδεικνύονται εναλλακτικοί τρόποι πληρωμής πλην του μισθού (π.χ., η αυτοαπασχόληση, η αμοιβή προς τα μέλη των συνεταιρισμών, η αμοιβαία παροχή εργασίας, η αμοιβή σε είδος κ.ο.κ), αλλά και εργασίες που δεν αμείβονται (π.χ., η εργασία στο σπίτι, η φροντίδα της οικογένειας, ο εθελοντισμός, η δουλεία κ.ο.κ). Τέλος, σε ότι αφορά το είδος των επιχειρήσεων, εκτός της καπιταλιστικής, αναδεικνύεται η ύπαρξη εναλλακτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (π.χ., η κρατική επιχείρηση, η κοινωνικά υπεύθυνη επιχείρηση, η μη κερδοσκοπική επιχείρηση κ.ο.κ), αλλά και μη καπιταλιστικών επιχειρήσεων (π.χ. η κοινοτική επιχείρηση, η φεουδαρχική επιχείρηση, η δουλοκτητική επιχείρηση κ.ο.κ). Όλοι αυτοί οι διαφορετικοί τύποι συνυπάρχουν, δομώντας ένα μωσαϊκό στο οποίο ο καπιταλισμός αποτελεί μόνο μία εκδοχή οικονομικών σχέσεων. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στον πίνακα αυτόν κάθε τύπος δεν είναι απαραίτητα διακριτός από τους άλλους, γιατί ο στόχος δεν είναι η κατάταξη υφιστάμενων οικονομικών σχέσεων σε αυστηρές προϋπάρχουσες κατηγορίες. Η Gibson-Graham

Συναλλαγές	Εργασία	Επιχείρηση
ΑΓΟΡΑ	ΜΙΣΘΟΣ	ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ
ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΑΓΟΡΑ <i>Πώληση δημόσιων αγαθών</i> <i>Αγορές δίκαιου εμπορίου</i> <i>Τοπικά συστήματα ανταλλαγών</i> <i>Εναλλακτικά νομίσματα</i> <i>Μαύρη αγορά</i> <i>Συνεταιριστική ανταλλαγή</i> <i>Αντιπραγματισμός</i> <i>Άτυπη αγορά</i>	ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΛΗΡΩΜΗ <i>Αυτό-απασχόληση</i> <i>Συνεταιρισμός</i> <i>Σύμβαση</i> <i>Αμοιβαία εργασία</i> <i>Σε είδος</i> <i>Εργασία στην πρόνοια</i>	ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ <i>Κρατική επιχείρηση,</i> <i>Πράσινη</i> <i>επιχειρηματικότητα</i> <i>Κοινωνικά υπεύθυνη</i> <i>επιχείρηση</i> <i>Μη κερδοσκοπική</i> <i>επιχείρηση</i>
ΕΚΤΟΣ ΑΓΟΡΑΣ <i>Ροές εντός του νοικοκυριού</i> <i>Προσφορά δώρων</i> <i>Κρατικά κονδύλια και πιστώσεις</i> <i>Κοινωνικά παντοπωλεία</i> <i>Κυνήγι, ψάρεμα, συλλογή τροφής</i> <i>Κλοπή, λαθροθηρία</i>	ΜΗ ΑΜΟΙΒΟΜΕΝΗ <i>Εργασία στο σπίτι</i> <i>Φροντίδα οικογένειας</i> <i>Εργασία για την γειτονιά</i> <i>Εθελοντισμός</i> <i>Εργασία κάποιου προς όφελος του ίδιου</i> <i>Δουλεία</i>	ΜΗ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ <i>Κοινοτική</i> <i>Αυτόνομη</i> <i>Φεουδαρχική</i> <i>Δουλοκτητική</i>

Πίνακας 1: Ποικίλες οικονομίες
Πηγή: Gibson-Graham (2006α:71)

(2006α:70) χρησιμοποιεί τη «μεταφορά του παγόβουνου» για να δείξει ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις είναι ένα ορατό, ωστόσο μικρό κομμάτι της οικονομικής ζωής, ενώ κάτω από το νερό υπάρχει ένα μεγάλο σύνολο αθέατων οικονομιών.

Αντί λοιπόν να αναζητούμε τους νόμους του συστήματος που επιβάλλονται στους ανθρώπους, όπως συνήθως κάνουν οι στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις, η Gibson-Graham (2008) μας καλεί να δούμε την οικονομία ως ποικιλία (diverse economies), όπου η κυριαρχία δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένη, αλλά αποτέλεσμα μιας μάχης που δίνεται διαρκώς και το αποτέλεσμα της οποίας είναι πάντα ανοιχτό.

Η προαναφερόμενη αντίληψη στηρίζεται στην έννοια της επιτελεστικότητας (performativity) όπως αυτή αναπτύχθηκε στο έργο της Judith Butler (1993). Σύμφωνα με τον Healy (2009: 338) ως επιτελεστικότητα μπορούμε να ορίσουμε «μια θεωρία κατά την οποία ο λόγος συμμετέχει στη διαμόρφωση της πραγματικότητας την οποία στοχεύει να παρουσιάσει». Έχοντας μία τέτοια οπτική για το ρόλο του λόγου και της θεωρίας, κεντρική θέση της προσέγγισης είναι ότι ο καπιταλισμός δεν πρέπει να θεωρείται εκ των προτέρων κυρίαρχος, υπό την έννοια ότι η κυριαρχία είναι το αποτέλεσμα της δράσης κάθε στιγμή διαφορετικών δυνάμεων, μεταξύ των οποίων και η ίδια η εκ των προτέρων αποδοχή, στον τρόπο σκέψης και τον λόγο, αυτής της κυριαρχίας. Αντίστοιχα οι εναλλακτικοί χώροι δεν πρέπει να θεωρηθούν εκ των προτέρων ως περιθωριακά φαινόμενα τα οποία είναι καταδικασμένα σε ενσωμάτωση ή αποτυχία, αλλά ως το δυνατό αποτέλεσμα αλλαγής που προκύπτει, αφενός με τη δράση της δύναμης του λόγου για την ηθική αξία διαφορετικών οικονομικών πρακτικών (πολλές από τις οποίες ήδη υπάρχουν) και αφετέρου με τη δύναμη του παραδείγματος και των αποτελεσμάτων των ίδιων των εναλλακτικών οικονομικών πρακτικών, τις οποίες δημιουργούν τα υποκείμενα που υιοθετούν τον προαναφερόμενο λόγο.

Ο Jonas (2010) αποδεχόμενος την ποικίλη έκφραση της οικονομίας, θεωρεί πως η έννοια «εναλλακτικό» υπονοεί την τοποθέτηση σε σχέση με κάτι «άλλο», στο οποίο αντιτίθεται και το οποίο αντικαθιστά, γεγονός που όμως δεν συμβαίνει πάντοτε. Για αυτόν τον λόγο προτείνει την υιοθέτηση της έννοιας της «ετερότητας» (alterity) ως περισσότερο χρήσιμη επειδή είναι εσωτερική, και εντός ενός πλαισίου που περιλαμβάνει τα

εναλλακτικά εγχειρήματα, χωρίς να είναι απαραίτητη μία αντιδιαστολή ή εύρεση της σχέσης αυτών των εναλλακτικών με άλλα μη-εναλλακτικά εγχειρήματα, αλλά η ανάδειξη της ύπαρξής τους στο πλαίσιο μιας ποικίλης οικονομίας. Παράλληλα, ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι η έννοια της ετερότητας παραπέμπει στην ποικιλία και στην εξάρτηση από το κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικό (κοινωνικό πλαίσιο που επικρατεί σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και σε συγκεκριμένους τόπους, με αποτέλεσμα η μορφή της εξάρτησης να είναι χωρο-χρονικά δυναμική.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, οι Fuller και Jonas (2003) θεωρούν ότι υπάρχουν τρεις κατηγορίες εναλλακτικών εγχειρημάτων που εμφανίζουν διαφορετική ετερότητα. Συγκεκριμένα μπορεί τα εναλλακτικά εγχειρήματα να είναι: (α) αντιτιθέμενα (oppositional), δηλαδή εγχειρήματα στα οποία οι συμμετέχοντες είναι ενεργά και συνειδητά εναλλακτικοί, ενσωματώνοντας το «διαφορετικό» με όρους λειτουργίας και αξιών, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν μία άρνηση των χαρακτηριστικών της ταυτότητας των κυρίαρχων τάσεων, (β) υποκατάστατα (substitute), δηλαδή εγχειρήματα που επέχουν το ρόλο του υποκατάστατου άλλων εγχειρημάτων, τα οποία δεν είναι παρόντα ή ήταν στο παρελθόν και απέτυχαν και τα οποία μπορεί να είναι (αλλά και να μην είναι) εναλλακτικά με την έννοια που περιγράψαμε στο (α) και τέλος (γ) επιπρόσθετα (additional), δηλαδή εγχειρήματα που αντιπροσωπεύουν μία επιπρόσθετη επιλογή σε άλλα υφιστάμενα, ενώ δε γίνονται απαραίτητα διακριτά ως εναλλακτικά με τον τρόπο που περιγράψαμε στο (α).

Ο Lee (2010) εντάσσει τις προαναφερόμενες κατηγορίες σε μία κλίμακα ταξινόμησης ανάλογα με τον «βαθμό ετερότητάς τους» (grade of alterity), ο οποίος σχετίζεται με τη δύναμη μετασηματισμού (επί των προσδιοριστικών παραγόντων της οικονομικής γεωγραφίας ενός τόπου) που έχει ένα εναλλακτικό εγχείρημα και το είδος της πολιτικής που ενσωματώνει. Πλην των τριών κατηγοριών εναλλακτικών εγχειρημάτων των Fuller και Jonas (αντιτιθέμενα, υποκατάστατα και επιπρόσθετα) προσθέτει επιπλέον (α) τα εναλλακτικά εγχειρήματα «εκτόπισης» (displacement alternatives) τα οποία θεωρεί ως εγχειρήματα ανατροπής των υφιστάμενων οικονομικών γεωγραφιών και αντικατάστασής τους από άλλες, (β) τις μη-οικονομικές οικονομικές γεωγραφίες (non-economic economic geographies), οι οποίες βασίζονται σε αξίες που δεν

διαμορφώνονται από οικονομικά κίνητρα και τέλος (γ) τον πολυποίκιλο καπιταλισμό (*variegated capitalism*), τον οποίο τοποθετεί στην αρχή του πίνακα ταξινόμησης και τον θεωρεί ως αποτέλεσμα διαμόρφωσης ποικίλων μορφών του, ανάλογα με την ιστορική γεωγραφία των ιδιαίτερων συνθηκών κάθε τύπου, εντός του οποίου αναπτύσσεται και σε αντιδιαστολή με τη θεώρηση ενός μοναδικού παγκόσμιου καπιταλισμού. Παράλληλα, θεωρεί ότι εκτός του βαθμού ετερότητας, υπάρχουν και διαφορετικές μορφές ετερότητας. Ειδικότερα, υφίστανται (α) λειτουργικά εναλλακτικές μορφές (*operational alternatives*) που αφορούν τη διαφορετική οργάνωση της παραγωγής/αναπαραγωγής (π.χ., συνεταιρισμοί, τράπεζες χρόνου κ.ο.κ). Τέτοιες εναλλακτικές μορφές θεωρεί ότι είναι εύκολο να υπονομευθούν και τελικά να αποτελέσουν τμήμα της «επικρατούσας τάσης» (Amin *et al*, 2002, όπως αναφέρεται στο Lee, 2010: 281), (β) περιβαλλοντικά εναλλακτικές μορφές (*environmental alternatives*) που εντάσσουν περιβαλλοντικές αξίες στις στοχεύσεις τους και τέλος (γ) κοινωνικά εναλλακτικές μορφές (*social alternatives*) που λαμβάνουν υπόψη τις κοινωνικές σχέσεις που βρίσκονται πίσω από την αξία και αναδεικνύουν το τι συνιστά πολύτιμο μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής του αξίας.

Οι Gibson-Graham, Erdem *et al* (2013: 285) αρνούνται «μία εκ των προτέρων κρίση σχετικά με το αν μία πρακτική αξιολογείται ως καλή ή κακή», χωρίς ωστόσο κάτι τέτοιο να συνεπάγεται πως θεωρούν ότι όλες οι ποικίλες οικονομικές πρακτικές έχουν την ίδια αξία. Όπως υποστηρίζει η Gibson-Graham (2008: 630) «δεν ενδιαφερόμαστε να επιτελέσουμε το διαφορετικό καθεαυτό, ούτε ενδιαφερόμαστε απαραίτητα για τη μεγέθυνση των ‘εναλλακτικών οικονομικών δραστηριοτήτων’. Το πολιτικό και στρατηγικό μας ενδιαφέρον είναι η οικοδόμηση οικονομικών κοινότητας». Ουσιαστικά η Gibson-Graham αναγνωρίζει την ύπαρξη δυνάμεων που αντιστρατεύονται, περιορίζουν, καταστρέφουν ή παραμερίζουν τις νέες προσπάθειες για τον επανακαθορισμό και επανασχεδιασμό του μέλλοντος της οικονομίας, αλλά ταυτόχρονα δεν αναγνωρίζει σε αυτές τις δυνάμεις μία στρουκτουραλιστική παντοδυναμία, αλλά τις θεωρεί ως ένα ενδεχόμενο αποτέλεσμα ηθικών αποφάσεων, πολιτικών προγραμμάτων και τοπικών πρακτικών που συνεχώς ωθούνται και έλκονται από διαφορετικά κάθε φορά αίτια (ελεύθερη απόδοση από Gibson-Graham, 2006b: xxxi).

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, ο Smith (2012) ισχυρίζεται ότι η θεώρηση ενός εγχειρήματος ως εναλλακτικού προϋποθέτει την εξέτασή του σχετικά με το αν διατηρεί ή αλλάζει τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας. Θέλοντας να αναδείξει τον ρόλο των σχέσεων εξουσίας, ο Lee (2006) επισημαίνει ότι, όπως κάθε οικονομικό εγχείρημα, έτσι και τα εναλλακτικά, συμμετέχουν στους κύκλους (παραγωγής, ανταλλαγής, κατανάλωσης) της αξίας που αποτελούν τη βασική λειτουργία της οικονομίας. Ωστόσο, η έννοια της αξίας είναι καταρχήν άρρηκτα συνδεδεμένη με τα μέσα (πράγματα, ιδέες, σχέσεις και πρακτικές) που είναι απαραίτητα για την κοινωνική αναπαραγωγή και τα οποία συμβάλλουν στη διατήρηση ή τη βελτίωση της οικονομικής δραστηριότητας ή, με άλλα λόγια, στην επίτευξη των υλικών στόχων. Συνεπώς, η επιτυχία του οποιουδήποτε εγχειρήματος (εναλλακτικού ή μη) έγκειται ακριβώς στην ικανότητά του να παράγει τις λεγόμενες κατά τον Lee «ζωτικές αξίες». Παράλληλα όμως, συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας, η αξία είναι επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ηθικό κώδικα ο οποίος αποτελεί το πλαίσιο αξιολόγησης σχετικά με το τι είναι σωστό και τι λάθος. Συνεπώς η επιτυχία ενός εγχειρήματος δεν αφορά μόνο την ικανότητα κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά και την ταυτόχρονη ικανοποίηση των ηθικών αξιών αυτού του κώδικα. Όμως, οι ηθικές αξίες προσδιορίζονται από τις κοινωνικές σχέσεις οι οποίες είναι ποικίλες και δεν θα πρέπει να θεωρούνται εκ των προτέρων δεδομένες. Παρ’ όλα αυτά, όταν ένα είδος κοινωνικών σχέσεων εδραιωθεί, οι ομάδες που ωφελούνται από αυτές ενδιαφέρονται να τις διατηρήσουν ως σχέσεις εξουσίας, είτε με την άμεση άσκηση ισχύος, είτε με την κατασκευή γεωγραφικών φαντασιών που «πείθουν» ως προς την ορθότητά τους και γίνονται ευρέως αποδεκτές. Προϋπόθεση ωστόσο της αναπαραγωγής αυτών των σχέσεων εξουσίας παραμένει η παραγωγή των «ζωτικών αξιών» και αυτή η ίδια προϋπόθεση αφορά και τα εναλλακτικά εγχειρήματα, τα οποία όμως πρέπει να μπορούν να τις παράγουν κάτω από ένα διαφορετικό πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, που δημιουργεί και ένα διαφορετικό ηθικό κώδικα και κατά συνέπεια διαφορετικές ηθικές αξίες. Η προσπάθεια των εναλλακτικών εγχειρημάτων να υλοποιήσουν μία τέτοια στρατηγική έχει περιορισμούς που ασκούνται από τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας σε όλα τα επίπεδα (από το ατομικό έως το παγκόσμιο) με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αντιθέσεις και συγκρούσεις. Συνεπώς η πιθανή αποτυχία των εγχειρημάτων μπορεί να οφείλεται στην

ανικανότητά τους είτε να παράγουν «ζωτικές αξίες» είτε να επιλύσουν τις συγκρούσεις.

Αν και οι παραπάνω προσεγγίσεις σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς δείχνουν να είναι διαφορετικές (Zademach and Hillebrant 2013) οι Gritzias και Kanoulakos (2015) θεωρούν ότι λειτουργούν συμπληρωματικά. Ειδικότερα, θεωρούν ότι ενώ η αναγνώριση των ποικίλων οικονομικών και της δυνατότητας επιλογής απελευθερώνει δυνάμεις και ανοίγει νέους δρόμους για τη δημιουργία εναλλακτικών χώρων, αυτοί υπόκεινται σε πολλαπλούς περιορισμούς, γεγονός που οδηγεί στη γέννηση αντιθέσεων που οφείλουν να αναγνωρισθούν και να αντιμετωπισθούν στον ίδιο βαθμό που οφείλουν να ανιχνεύονται και οι νέες δυνατότητες.

2. Εναλλακτικά Αγρο-τροφικά Δίκτυα (ΕΑΤΔ)

Η παραπάνω ευρύτερη συζήτηση αφορά και επηρεάζει και τη συζήτηση για τα Εναλλακτικά Αγρο-τροφικά Δίκτυα (ΕΑΤΔ). Ένα ευρύ φάσμα εγχειρημάτων όπως για παράδειγμα οι αγορές παραγωγών, η σηματοδότηση των προϊόντων ως προερχόμενων από βιολογική καλλιέργεια, η διακίνηση προϊόντων χωρίς μεσάζοντες, η κοινωνικά υποστηριζόμενη γεωργία (δηλαδή η χρηματοδοτούμενη από καταναλωτές παραγωγή) θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως τέτοια (Goodman and Goodman, 2009).

Τα ΕΑΤΔ προέκυψαν εν μέρει ως αποτέλεσμα μιας σειράς κρίσεων που αφορούσαν την τυποποιημένη τροφική αλυσίδα (σε σχέση με την ασφάλεια της τροφής, τη θρεπτική της αξία κ.ο.κ), καθώς και της αλλαγής των πολιτικών (της ΕΕ και του ΠΟΕ) σχετικά με τις στρατηγικές αγροτικής ανάπτυξης (Goodman and Goodman, 2009, Wilson, 2013). Όταν εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τα ΕΑΤΔ, λειτουργούσαν παράλληλα με τα συμβατικά δίκτυα. Ωστόσο, η ταχεία αλλαγή των προτιμήσεων των καταναλωτών, ιδιαίτερα των εύπορων ομάδων, οδήγησε στη δημιουργία ειδικών ραφιών με προϊόντα των ΕΑΤΔ σε συμβατικά σούπερ μάρκετ (Goodman and Goodman, 2009). Μάλιστα, οι Thompson και Coskuner-Balli (2007) υποστηρίζουν ότι η Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία γεννήθηκε ως ένα αντιστάθμισμα στην προηγούμενη αφομοίωση του κινήματος των οργανικών τροφίμων από τη συμβατική αγορά.

Σύμφωνα με τους Goodman and Dupuis (2002) το κύριο χαρακτηριστικό των εγχειρημάτων αυτών έγκειται στην απόρριψη της εφαρμογής πρακτικών που αφο-

ρούν τόσο τη βιομηχανοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας (επεξεργασία, χρήση χημικών, γενετική τροποποίηση κ.λπ.) όσο και την παγκοσμιοποίησή της, εξαιτίας του περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους που συνεπάγονται. Σύμφωνα με τους Morgan *et al.* (2006), ένας άλλος πολύ χρήσιμος, γενικός ορισμός είναι αυτός που δόθηκε από τους Whatmore *et al.* (2003). Σύμφωνα με αυτόν, στην κατηγορία των ΕΑΤΔ μπορούν να ενταχθούν τα εγχειρήματα που φέρουν τα εξής τρία χαρακτηριστικά: (α) αναδιανέμουν την αξία στο δίκτυο με τρόπο που είναι ενάντιος στη λογική της μαζικής παραγωγής προϊόντων, (β) επαναπροσδιορίζουν/αποκαθιστούν τις σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ παραγωγού και καταναλωτή και (γ) πραγματώνουν νέες μορφές πολιτικής συνεργασίας και διακυβέρνησης της αγοράς. Τέλος, η Jarosz (2008), δίνοντας έναν πιο αναλυτικό ορισμό, υποστηρίζει πως τα ΕΑΤΔ διακρίνονται από τα συμβατικά σε ότι αφορά τέσσερα κύρια χαρακτηριστικά τους: (1) η απόσταση ανάμεσα στους παραγωγούς και καταναλωτές είναι μικρή με αποτέλεσμα να μειώνονται τα περιβαλλοντικά κόστη που προκύπτουν από τη μεταφορά των προϊόντων σε μεγάλες αποστάσεις, να αυξάνεται το κέρδος των παραγωγών καθώς παρακάμπτονται οι μεσάζοντες και να αναπτύσσονται σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών, παράλληλα με μια διαδικασία συνεχούς εκπαίδευσης στο ζήτημα της διατροφής, (2) τα αγροκτήματα έχουν μικρό μέγεθος και οι μέθοδοι καλλιέργειας είναι οργανικές/βιολογικές ή ολιστικές, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται η χρήση φυτοφαρμάκων, συνθετικών λιπασμάτων και γενετικά τροποποιημένων σπόρων με αποτέλεσμα η ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος να είναι σε γενικές γραμμές υψηλή (3) υπάρχουν ειδικά σημεία συνάντησης / τόποι συγκέντρωσης για την αγορά των τροφίμων (π.χ., συνεταιριστικά καταστήματα τροφής, αγορές παραγωγών κ.λπ.) και (4) οι συμμετέχοντες στο δίκτυο εκδηλώνουν σημαντικό ενδιαφέρον σχετικά με τις κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις που χαρακτηρίζουν το συνολικό οικονομικό κύκλο της τροφής (παραγωγή, διανομή, κατανάλωση).

Με βάση τα προαναφερόμενα, γίνεται κατανοητό ότι τα χαρακτηριστικά σύμφωνα με τα οποία θα ήταν δυνατόν να αναδειχθεί η ποικιλία των ΕΑΤΔ αφορούν τον τρόπο και την κλίμακα παραγωγής και διανομής, το είδος των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη του δικτύου και στη στάση των τελευταίων απέναντι σε όλα τα στάδια που διέρχεται η τροφή μέχρι την

τελική της κατανάλωση. Σύμφωνα με το γενικότερο πλαίσιο που αναπτύχθηκε στην πρώτη ενότητα (σχετικά με τις ποικίλες οικονομίες και τους εναλλακτικούς χώρους), η αξιολόγηση αυτής της ποικιλομορφίας μπορεί να ιδωθεί υπό το πρίσμα τριών διαφορετικών οπτικών.

Σύμφωνα με την πρώτη οπτική, τα υπό συζήτηση εγχειρήματα ουσιαστικά δεν βρίσκονται σε κανένα βαθμό στον αντίποδα σε σχέση με τη θέση των συμβατικών αγροτροφικών συστημάτων. Αντίθετα, αποτελούν απλώς μία παράλλαξη των τελευταίων, χωρίς να αλλάζουν τις δομές στις οποίες αυτά στηρίζονται. Η επιχειρηματολογία αυτή της οπτικής στηρίζεται στο γεγονός ότι τα ΕΑΤΔ φαίνεται να απευθύνονται κυρίως στη μεσαία τάξη της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο, αλλά και το γεγονός πως γενικότερα -με βάση τους όρους λειτουργίας τους- αδυνατούν να αποκτήσουν διαταξικά και διαφυλετικά χαρακτηριστικά (Guthman, 2003; Slocum, 2006; Hinrichs, 2000; Goodman, 2000). Κατά συνέπεια, καταλήγουν να προωθούν έναν άκρατο τοπικισμό ο οποίος εδράζεται σε μια νέα τοπική ελίτ, καθώς και σε φυλετικές και ταξικές διακρίσεις. Αιτία των παραπάνω θεωρείται ότι είναι η αποδοχή της νεοφιλελεύθερης αντίληψης για τον άνθρωπο ως καταναλωτή, ο οποίος αποκλειστικά μέσω των ατομικών (καταναλωτικών) επιλογών του φέρει την ευθύνη για το πως διαμορφώνονται και λειτουργούν τα αγροτροφικά δίκτυα (Harris, 2009). Ωστόσο, η ως άνω επιχειρηματολογία, σύμφωνα με τον Harris (2009), χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τον νεοφιλελευθερισμό ως αναλυτικό εργαλείο, καταλήγει να τον προβάλλει ως «κυρίαρχη αφήγηση», με αποτέλεσμα να αποκρύπτονται οι δυνατότητες που ενδεχομένως υπάρχουν ή μπορούν να δημιουργηθούν μέσα από τα ΕΑΤΔ για την αλλαγή των κοινωνικο-οικονομικών και περιβαλλοντικών συνθηκών. Συνεχίζοντας, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι μια διαφορετική ανάγνωση, η οποία θα εστιάζει στις δυνατότητες των ΕΑΤΔ και θα εξετάζει τις σχέσεις εξουσίας, όπως διαμορφώνονται σε συγκεκριμένα χωρο-χρονικά πλαίσια και όχι λαμβάνοντας αυτές ως δεδομένες (μη θεωρώντας δηλαδή τον νεοφιλελευθερισμό ως μία άνευ όρων κυρίαρχη δύναμη) μπορεί να αποβεί πιο εποικοδομητική ως προς το μετασχηματιστικό ρόλο και την προώθηση αυτών των εγχειρημάτων.

Ο ως άνω προβληματισμός του Harris, μας φέρνει κοντά στις δύο άλλες οπτικές, σχετικές με τον τρόπο ανάγνωσης της ποικιλομορφίας των εναλλακτικών εγ-

χειρημάτων (τις οποίες έχουμε ήδη συναντήσει στην πρώτη ενότητα, στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για τους εναλλακτικούς χώρους) και οι οποίες θα εξειδικευθούν εδώ σε ότι αφορά τα ΕΑΤΔ.

Συγκεκριμένα, η δεύτερη οπτική, επιχειρεί τη διάκριση των ΕΑΤΔ, ακολουθώντας την λογική του διαφορετικού βαθμού ετερότητάς τους. Σχετικά με αυτή την προσέγγιση, ο Harris (2009) παρατηρεί πως για ορισμένους συγγραφείς η έμφαση των εγχειρημάτων στις διαδικασίες παραγωγής και διανομής (η οποία είναι περισσότερο διαδεδομένη στη Βόρεια Αμερική), θεωρείται πιο «ισχυρή» από την έμφαση στην τοπικότητα (που είναι περισσότερο διαδεδομένη στην Ευρώπη), εξαιτίας του ότι στην πρώτη περίπτωση δίνεται προτεραιότητα στην ύπαρξη ηθικών επιλογών σε όλα τα στάδια της αλυσίδας τροφής (π.χ., συνθήκες εργασίας), ενώ στη δεύτερη η έμφαση συνήθως δίνεται μόνο σε ζητήματα ενδυνάμωσης της τοπικής ανάπτυξης (π.χ., αύξηση της ανταγωνιστικότητας των τοπικών προϊόντων στην παγκόσμια αγορά) μέσω της επικέντρωσης αποκλειστικά στο τελικό προϊόν και όχι σε ολόκληρη τη διαδικασία παραγωγής και κατανάλωσής του. Ένα άλλο παράδειγμα της ίδιας λογικής αποτελεί η επιχειρηματολογία του Follet (2009), ο οποίος κατατάσσει τα δίκτυα ανάλογα με τον βαθμό «ετερότητάς» τους σε αδύναμα και ισχυρά τοπικά ΕΑΤΔ. Τα πρώτα θεωρεί ότι έχουν αρκετά κοινά στοιχεία με τις συμβατικές επιχειρήσεις καθώς εστιάζουν αποκλειστικά στην προστασία του περιβάλλοντος και κατ' επέκταση δεν μπορούν να συμβάλλουν στην κοινωνική και πολιτική αλλαγή για 4 λόγους: (α) είναι κομμάτι της παγκόσμιας αγοράς με αποτέλεσμα να λειτουργούν και αυτά με όρους ανταγωνισμού βάσει της τιμής και της αποδοτικότητας, (β) επικεντρώνονται αποκλειστικά στην ποιότητα της τροφής αγνοώντας άλλες πτυχές του αγροτροφικού συστήματος (π.χ., συνθήκες εργασίας, βιωσιμότητα κ.λπ.), (γ) η κατανομή της δύναμης (εξουσίας) στα πλαίσια της λειτουργίας τους δεν αμφισβητεί το υπάρχον σύστημα, αφού οι μεγάλες εταιρείες συνεχίζουν να είναι αυτές που κατά κύριο λόγο ελέγχουν τον τρόπο λειτουργίας της αγοράς, ενώ οι παραγωγοί και οι καταναλωτές έχουν σχεδόν μηδαμινή διαπραγματευτική δύναμη (οι πρώτοι ως προς τις τιμές που πουλάνε τα προϊόντα τους και οι δεύτεροι ως προς το είδος και την ποιότητα των προϊόντων που καταναλώνουν) και (δ) διατηρούν μεγάλες αλυσίδες τροφής με αποτέλεσμα οι καταναλωτές να μην γνωρίζουν την

προέλευση της τροφής που καταναλώνουν. Αντιθέτως, τα ισχυρά ΕΑΤΔ παρουσιάζουν μια μετασχηματιστική δύναμη η οποία προέρχεται από το γεγονός ότι δίνουν βαρύτητα σε ολόκληρη την αλυσίδα τροφής, εστιάζοντας ταυτόχρονα στις συνθήκες εργασίας, στην κλίμακα παραγωγής, στην ενίσχυση των τοπικών κοινοτήτων κ.λπ. Ειδικότερα, τα χαρακτηριστικά των ισχυρών ΕΑΤΔ σύμφωνα με τον Follet (2009) είναι: (α) η άμεση σχέση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών που προωθεί τη διαφάνεια και τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, (β) η ύπαρξη πληροφόρησης σχετικά με την προέλευση και τη διαδικασία παραγωγής των προϊόντων, (γ) η όσο το δυνατόν λιγότερη χρήση χημικών εισροών και (δ) το μεγαλύτερο ενδιαφέρον αναφορικά με την κοινωνική και περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

Ωστόσο, οι συγγραφείς που υιοθετούν την τρίτη οπτική ανάγνωσης της ποικιλομορφίας των ΕΑΤΔ θεωρούν ότι η εστίαση στους βαθμούς ετερότητας των εγχειρημάτων αποτελεί μία απλουστευτική εξέταση των δικτύων αυτών, η οποία αγνοεί τις μετασχηματιστικές δυνατότητές τους, αφού τους αποδίδει σχεδόν αυτόματα τις έννοιες του «ηθικού» και του «μη ηθικού» εστιάζοντας αποκλειστικά στον λόγο, στη μορφή και στον τρόπο λειτουργίας τους, χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις διαδικασίες υπό τις οποίες διαμορφώνονται και λειτουργούν (Wilson, 2013). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτής της τρίτης οπτικής, ο στόχος των υπό συζήτηση εγχειρημάτων είναι να διαμορφώσει εντελώς νέες πρακτικές και όχι απλά και μόνο να ξεπεράσει τις συμβατικές. Επομένως, υπάρχει η ανάγκη να ανακαλυφθούν εκείνες οι έννοιες και τα αναλυτικά πλαίσια, τα οποία να μπορούν να λάβουν υπόψη τους την πολυπλοκότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ΕΑΤΔ (Wilson, 2013). Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να σημειωθεί η επιχειρηματολογία των Holloway *et al.* (2007), οι οποίοι προτείνουν αντί της εξέτασης του βαθμού ετερότητας ενός εγχειρήματος, τη διερεύνησή του χρησιμοποιώντας ένα μεθοδολογικό πλαίσιο το οποίο περιλαμβάνει τα εξής επτά αναλυτικά πεδία: τόπος παραγωγής και μέθοδος παραγωγής της τροφής, εφοδιαστική αλυσίδα, σημείο πώλησης/ανταλλαγής, διάδραση παραγωγού-καταναλωτή, κίνητρα συμμετοχής και κατασκευή των ατομικών και ομαδικών ταυτοτήτων μέσω της συμμετοχής στο δίκτυο. Οι συγγραφείς θεωρούν ότι με βάση αυτό το μεθοδολογικό πλαίσιο μπορεί να αποκαλυφθεί όχι μόνο η ποικιλία των νέων πρακτικών, αλλά και εκείνων που ανθίστανται στις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας. Παραμένον-

τας στην ίδια οπτική, που αρνείται να κατατάξει εκ των προτέρων τα εγχειρήματα ανάλογα με το βαθμό ετερότητάς τους, η Wilson (2013) ασκεί κριτική στην προαναφερόμενη προσέγγιση των Holloway *et al.* (2007), αν και τείνει να ξεφύγει από το δίπολο συμβατικό/εναλλακτικό. Υποστηρίζει πως αφενός η επικέντρωση, πρωτίστως, στην πλευρά του παραγωγού (στον βαθμό που το μεθοδολογικό πλαίσιο επιφυλάσσει ένα δευτερεύοντα ρόλο στους καταναλωτές, εστιάζοντας σε αυτούς κυρίως για να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με την παραγωγή) και αφετέρου η προσπάθεια για μια έμμεση ουσιαστικά κατηγοριοποίηση των εγχειρημάτων μέσω της εξέτασης των επτά παραπάνω αναλυτικών πεδίων -χωρίς παράλληλα να διευκρινίζεται το πρίσμα υπό το οποίο θα πρέπει αυτά να εξετάζονται- συνιστούν σημαντικά προβλήματα του συγκεκριμένου πλαισίου ανάλυσης.

Παράλληλα, η Wilson (2013) προτείνει μια μεταστρουκτουραλιστική προσέγγιση, όπου συνδυάζεται η πολιτική οικονομία της τροφής (η οποία επικεντρώνεται περισσότερο στην πλευρά του παραγωγού) με την πολιτιστική θεωρία για την ανάλυση της τροφής (η οποία εστιάζει περισσότερο στην πλευρά του καταναλωτή) δημιουργώντας μια κοινή σφαίρα για την εξέταση των ατόμων ως φορέων και των δύο ταυτοτήτων (με διαφορετικό τρόπο και ανάλογα με τις περιστάσεις). Για να το κάνει αυτό, υιοθετεί το πλαίσιο των λεγόμενων «Αυτόνομων Αγροτροφικών Χώρων» (Autonomous Food Spaces), εμπνεόμενη από την έννοια των «Αυτόνομων Γεωγραφιών» που έχουν αναπτύξει οι Pickerill και Chatterton (2006) και ισχυριζόμενη ότι η δημιουργία αυτών των χώρων θα μπορούσε να είναι μία ακόμη, ανάμεσα σε άλλες, μετα-καπιταλιστική δυνατότητα. Ειδικότερα, οι «Αυτόνομες Γεωγραφίες», από τις οποίες εμπνέεται, χαρακτηρίζονται από ένα μίγμα σύγκρουσης και δημιουργίας, φέρνοντας κοντά τον ακτιβισμό και τους εναλλακτικούς χώρους, με σκοπό την εκτόπιση του καπιταλισμού και ταυτόχρονα τη δημιουργία μετα-καπιταλιστικών συλλογικών χώρων (Pickerill και Chatterton, 2006). Επιπλέον, ο Chatterton (2005) θεωρεί ότι οι χώροι αυτοί προσεγγίζονται βάσει των εξής τριών αλληλεπικαλυπτόμενων διαστάσεων της αυτονομίας: της χωρικής, της υλικής και της κοινωνικής. Σε ότι αφορά πιο συγκεκριμένα τους «Αυτόνομους Αγροτροφικούς Χώρους», η Wilson (2013) θεωρεί ότι η χωρική διάσταση αφορά την ύπαρξη ενός εδαφικού χώρου όπου συντελείται η προσπάθεια για αποδέσμευση από το υπάρχον οικονομικό

πλαίσιο και τους θεσμούς του. Ειδικότερα, περιλαμβάνει τόσο τον φυσικό χώρο, όπου πραγματοποιείται η παραγωγή και η ανταλλαγή της τροφής, όσο και το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο υπό το οποίο πραγματώνεται η συμμετοχή στην κοινότητα και η αλληλεπίδραση των ατόμων. Η υλική διάσταση αναφέρεται στο κατά πόσο αυτή η προσπάθεια δημιουργεί νέα είδη οικονομίας έξω από το καπιταλιστικό πλαίσιο ή/και οδηγεί στην απο-εμπορευματοποίηση της τροφής, ενώ η κοινωνική διάσταση αφορά το είδος των κοινωνικών σχέσεων και τα κοινωνικά υποκείμενα που δημιουργούνται μέσα σε αυτούς τους χώρους, υπερβαίνοντας τις διακριτές ταυτότητες που δημιουργούνται και αναπαράγονται στο καπιταλιστικό σύστημα (παραγωγός, καταναλωτής, ιδιοκτήτης κ.λπ.).

Συνοψίζοντας, όπως γίνεται κατανοητό από τα προαναφερόμενα, τα ΕΑΤΔ αποτελούν εγχειρήματα που έχουν πλουτίσει το εμπειρικό υλικό επί του οποίου αναπτύσσονται οι προσεγγίσεις για τους εναλλακτικούς χώρους, με αποτέλεσμα να δοθεί νέα ώθηση για την ανάπτυξη αυτών των προσεγγίσεων. Το ενδιαφέρον που προκύπτει από τα εγχειρήματα αυτά αφορά καταρχήν την ανάδειξη της πολύ μεγάλης ποικιλίας με την οποία είναι δυνατόν να γίνει η παραγωγή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση της τροφής. Το δεύτερο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι επεκτείνουν τη συζήτηση για τους εναλλακτικούς χώρους αναδεικνύοντας αφενός την πλήρη εμπλοκή οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών, πολιτικών και πολιτισμικών διαστάσεων και αφετέρου εστιάζοντας σε διαφορετικές εκδοχές ενός μετα-καπιταλιστικού μέλλοντος (όπως συμβαίνει με τους σχετικούς με την τροφή αυτόνομους χώρους).

Η προαναφερόμενη συζήτηση, μπορεί να αποτελέσει μία αφετηρία για την έρευνα της ελληνικής περίπτωσης, η οποία χαρακτηρίζεται από σημαντική ποικιλομορφία, όπως φαίνεται από την ενδεικτική αναφορά που θα ακολουθήσει, με βάση μία συνάντηση των σχετικών εγχειρημάτων. Σημειώνεται εξ αρχής ότι όσα θα αναδειχθούν στη συνέχεια δεν είναι αποτέλεσμα ενδελεχούς και συστηματικής έρευνας και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να τύχουν οποιασδήποτε γενίκευσης. Ουσιαστικά, παρατίθενται μόνο κάποιες ενδεικτικές περιπτώσεις της ποικιλίας που χαρακτηρίζει αυτόν τον χώρο στην Ελλάδα, επισημαίνοντας τις ορισμένες διαφορές και στοχεύσεις τους.² Ωστόσο, αυτή η έστω και ενδεικτική αποκάλυψη της ποικιλίας αναδεικνύει την απαίτηση για περαιτέρω έρευνα με την αξιοποίηση του θεωρητικού πλαισίου που προαναφέρ-

θηκε. Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται προέρχονται από την πρώτη συνάντηση συλλογικοτήτων-δομών τροφής και αυτόνομων παραγωγών, η οποία έλαβε χώρα στις 29 και 30 Μαρτίου του 2014 στο Γεωπονικό πανεπιστήμιο Αθηνών έπειτα από πρωτοβουλία της συλλογικότητας «Αλληλεγγύη για όλους» (Αλληλεγγύη για όλους, 2014). Στη συνάντηση συμμετείχαν 103 συλλογικότητες. Πριν αναφερθούμε στους επιμέρους τύπους εγχειρημάτων, αξίζει να σημειωθεί η διαπίστωση της ποικιλομορφίας τους από τους ίδιους τους συμμετέχοντες όπως φαίνεται σε δηλώσεις τους (σ.σ. οι εμφάσεις δικές μας): «αναγνωρίστηκε η ιδιαιτερότητα των μορφών δράσης [...] ή των δημογραφικών συνθηκών (π.χ., Αθήνα-επαρχία) οι οποίες ορίζουν τη διαφορετικότητα και την ποικιλομορφία των υιοθετούμενων πρακτικών», «διαπιστώσαμε διαφορετικές προσεγγίσεις [...] (οι οποίες) έχουν να κάνουν τόσο με την ποικιλομορφία των δομών, την κοινωνική και οικονομική γεωγραφία των περιοχών δραστηριοποίησης ου χρόνου ύπαρξής τους και του μεγέθους τους, αλλά και τις θεωρητικές-ιδεολογικές αντιλήψεις τους». Ειδικότερα, στη συνάντηση συμμετείχαν τα ακόλουθα έξι είδη συλλογικοτήτων: τα δίκτυα «Χωρίς Μεσάζοντες» (X-M), τα οποία αυτοχαρακτηρίζονται ως «αυτο-οργανωμένα και συνδεδεμένα με τις τοπικές κοινωνίες κινήματα». Σε αυτά συμμετέχουν παραγωγοί και ενεργοί πολίτες προκειμένου να διοργανώσουν από κοινού την αδιαμεσολάβητη διάθεση προϊόντων των πρώτων. Τα σημεία ως προς τα οποία αναγνωρίστηκε διαφοροποίηση μεταξύ των δικτύων X-M είναι τα εξής: συμμετοχή ή όχι των παραγωγών στο κόστος της διοργάνωσης, συχνότητα των διανομών (από μηνιαίες έως εξαμηνιαίες), χώρος που γίνονται οι διανομές (δημόσιος χώρος με ή χωρίς άδεια της δημοτικής αρχής ή ιδιωτικός χώρος) και τρόπος διεξαγωγής της διανομής (με προ-παραγγελίες ή χωρίς). Σύμφωνα με αυτά που ειπώθηκαν στη συνάντηση, τα δίκτυα X-M στοχεύουν στη διάρρηξη/ανατροπή του «ρόλου του καταναλωτή» και του κυρίαρχου καταναλωτικού προτύπου, καθώς και στην αναγνώριση της ανάγκης για μία «δίκαιη τιμή-δίκαιη αμοιβή για παραγωγούς και εργαζομένους, ποιοτική τροφή και αλληλεγγύη σε πληττόμενα στρώματα» και αυτοδιαχείριση όχι μόνο της διακίνησης αλλά και της παραγωγής της τροφής. Δεύτερον, οι δομές ενίσχυσης νοικοκυριών με τρόφιμα, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται τα κοινωνικά παντοπωλεία τα οποία παρέχουν δωρεάν ή έναντι ελάχιστου αντιτίμου είδη πρώτης ανάγκης σε οικογένειες και άτομα που

βρίσκονται σε ιδιαίτερα δυσμενή οικονομική κατάσταση και αδυνατούν να καλύψουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες. Επίσης, συμπεριλαμβάνονται δίκτυα/δομές/λέσχες αλληλεγγύης οι οποίες διανέμουν δωρεάν τρόφιμα σε άπορα νοικοκυριά από δεκαήμερη έως μηνιαία βάση. Το απαραίτητο κεφάλαιο για τη δράση των δομών προέρχεται είτε από χρηματικές συνεισφορές, είτε από συνεισφορές σε είδος, είτε από συνδυασμό και των δύο. Επόμενη συλλογικότητα αποτελούν οι κοινωνικές κουζίνες στις οποίες το φαγητό ετοιμάζεται συλλογικά και παρέχεται δωρεάν σε ανθρώπους που το έχουν ανάγκη. Οι κοινωνικές κουζίνες στην Ελλάδα λειτουργούν σε καθημερινή έως και μηνιαία βάση και τα υλικά, όπως και στην περίπτωση των δομών ενίσχυσης νοικοκυριών, προέρχονται από δωρεές σε χρήματα και σε είδος. Στη συνέχεια εντοπίστηκαν οι συνεταιρισμοί τροφής, οι οποίοι διακρίνονται σε καταναλωτικούς, παραγωγικούς και προμηθευτικούς. Τα εγχειρήματα αυτά παρέχουν συνήθως ποιοτικά προϊόντα σε προσιτές τιμές παρακάμπτοντας τους μεσάζοντες και με αυτόν τον τρόπο «προτείνουν ένα διαφορετικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας», το συνεταιριστικό μοντέλο. Ακολούθως εμφανίζονται οι συλλογικοί αγροί στους οποίους γίνεται συλλογική καλλιέργεια ενός χώρου, ο οποίος μπορεί να είναι δημόσιος ή ιδιόκτητος και κατειλημμένος (ή όχι) με τα παραγόμενα προϊόντα να διατίθενται στους καλλιεργητές και σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Ακόμη δραστηριοποιούνται οι ομάδες παραγωγών, οι οποίες αφορούν ενώσεις που συγκροτούν παραγωγό αγροτικών προϊόντων, με αντικείμενο δραστηριότητας ένα συγκεκριμένο προϊόν ή μια ομάδα ομοειδών προϊόντων (σε αντίθεση με τους παραγωγικούς συνεταιρισμούς γενικού τύπου). Τέλος, παρόλο που δεν συμμετείχε στη συνάντηση κάποιο ανάλογο εγχείρημα, συζητήθηκε το θέμα της Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας (ΚΥΓ) ως μια πολύ ελπιδοφόρα πρακτική. Η ΚΥΓ, όπως αναφέρεται σε ένα από τα άρθρα της έκδοσης, «αφορά στην ανάπτυξη ομάδων καταναλωτών, οι οποίες συνεισφέρουν στον προϋπολογισμό ενός ή περισσότερων αγροκτημάτων και καθορίζουν το είδος των παραγόμενων προϊόντων, καθώς και την ποσότητα που θα καλύπτει τις ετήσιες διατροφικές τους ανάγκες [...] Με αυτόν τον τρόπο τα άτομα, οι οικογένειες ή οι ομάδες [...] παραλαμβάνουν σε εβδομαδιαία βάση, ό,τι είναι εποχιακά ώριμο». Παράδειγμα ΚΥΓ αποτελεί αυτή τη στιγμή το εγχείρημα «Αγροναύτες» στην περιοχή της Αττικής (Ανθοπούλου,

Παρταλίδου και Κεχαγιά 2014). Όπως διατυπώθηκε στην κοινή συνέλευσή τους, οι κοινοί στόχοι όλων των παραπάνω δομών αφορούν την εφαρμογή ορθών πρακτικών για την παραγωγή και διάθεση φτηνού και ποιοτικού προϊόντος και την επικράτηση δίκαιων εργασιακών σχέσεων, την αλλαγή των κυρίαρχων αντιλήψεων και ιδιαίτερα της καταναλωτικής νοοτροπίας, καθώς και την κοινωνικοποίηση της γνώσης.

Συμπεράσματα

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να αναδείξει τον σύγχρονο διάλογο για τα Εναλλακτικά Αγροτροφικά Δίκτυα, εντάσσοντάς τον στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για τους εναλλακτικούς χώρους, έτσι ώστε να ληφθεί υπόψη στη σχετική έρευνα της ελληνικής περίπτωσης, η οποία εμφανίζει τα τελευταία χρόνια μία αξιοσημείωτη ποικιλία ανάλογων εγχειρημάτων. Προφανώς, η θεωρητική τεκμηρίωση οφείλει παράλληλα να συνοδεύεται –και να διαμορφώνεται– από την ανάδειξη όλων των μορφών αυτών των εγχειρημάτων σε διαφορετικά χωρο-χρονικά πλαίσια, αποτελώντας το ίδιο υλικό πηγή έμπνευσης για τη στρατηγική που χαράσσουν τα εγχειρήματα στην Ελλάδα, αλλά και αφορμή για την παγκόσμια δικτύωσή τους.

Μία διαπίστωση, σχετική με την ευρύτερη συζήτηση για τους εναλλακτικούς χώρους, αφορά το ότι αν και η γέννηση των πρώτων εγχειρημάτων χρονολογείται από το 19ο αιώνα, η συζήτηση για αυτά εντάθηκε μόλις τα τελευταία είκοσι χρόνια με έμφαση σε μία μετα-στρουκτουραλιστική προσέγγισή τους. Στη σύγχρονη συζήτηση αναγνωρίζεται η ποικιλία που χαρακτηρίζει όλες τις επιμέρους συνιστώσες της οικονομίας, η οποία αφορά και στα ίδια τα εναλλακτικά εγχειρήματα, ενώ έμφαση δίνεται στο ότι το μέλλον είναι ανοικτό και αποτέλεσμα μίας συνεχούς μάχης τόσο στο επίπεδο του λόγου, όσο και των πρακτικών που αλληλοτροφοδοτούνται σε όλες τις κλίμακες (από αυτή του ατόμου, έως την παγκόσμια). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η αναγνώριση του ότι η προσέγγιση της ετερότητας μπορεί να οδηγήσει σε μία άκαμπτη κατηγοριοποίηση, έχει το ειδικό της βάρος, στον βαθμό που δεν επιτρέπει την αναγνώριση των διεργασιών που οδηγούν σε επιμέρους αλλαγές. Αυτές άλλωστε, ανάλογα με το χωρο-χρονικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται μπορούν να οδηγήσουν σε επιλογές που θα φέ-

ρουν μία επόμενη φάση αλλαγών, αφήνοντας το πεδίο των εξελίξεων ανοικτό και μη-προδιαγεγραμμένο.

Στο σημείο αυτό η παρέμβαση της επιστημονικής κοινότητας (με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου, των όσων δηλαδή συμμετέχουν στη διερεύνηση, ανάδειξη και διάδοση των ήδη υπαρχόντων εναλλακτικών χώρων και δημιουργία νέων) μπορεί να παίζει ένα καταλυτικό ρόλο, στον βαθμό που φέρνει στην επιφάνεια όχι μόνο τον αθέατο κόσμο των οικονομιών (των πόρων, των σχέσεων, του λόγου, και των πρακτικών που διαμορφώνουν τους κύκλους της αξίας) της συγκεκριμένης κοινότητας/τόπου στην οποία διενεργείται η έρευνα δράσης, αλλά και κάθε κοινότητας / τόπου, δημιουργώντας τη βάση για μία συνεχή καινοτομία κάτω από διαφορετικούς πολιτιστ(μ)ικούς κώδικες.

Παρ' όλα αυτά, η παράλληλη αναγνώριση του διαφορετικού «βάθους» αυτών των αλλαγών μέσα από τον βαθμό ετερότητας, μπορεί να αποτελέσει μία μέθοδο αξιολόγησης και ανάδειξης των σχέσεων εξουσίας που αναφέρονται σε επιμέρους χαρακτηριστικά των εγχειρημάτων, και υπό την έννοια αυτή, να αποτελεί ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την ανατροφοδότηση και τον σχεδιασμό τους. Κατά συνέπεια, η ανάπτυξη και η βιωσιμότητα των εναλλακτικών χώρων είναι ένα ανοικτό ζήτημα που εξαρτάται αφενός από τις δημιουργικές δυνάμεις των συλλογικών δρώντων –οι οποίες οικοδομούν διαφορετικούς πολιτιστικούς κώδικες και γεωγραφικές φαντασίες– ενώ παράλληλα κατορθώνουν να ικανοποιούν ζωτικές αξίες για την αναπαραγωγή της κοινωνίας και αφετέρου από την ανάδειξη, κατανόηση και κάμψη των περιορισμών που παράγουν αντιθέσεις και οφείλονται στις κάθε φορά διαμορφούμενες σχέσεις εξουσίας σε όλες τις κλίμακες.

Μία ακόμη διαπίστωση, αφορά στο ότι η συζήτηση για τα ΕΑΤΔ επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από την ευρύτερη για τις ποικίλες οικονομίες και την ετερότητα, αλλά παράλληλα δημιουργεί νέες προκλήσεις αναδεικνύοντας τις πολλές διαστάσεις που πρέπει να ερευνώνται για να γίνουν κατανοητές οι νέες: δυνάμεις, πόροι, ταυτότητες, φαντασίες, σχέσεις και αξίες που γεννιούνται από τα εγχειρήματα αυτά ταυτόχρονα με την προσπάθεια απαλλαγής τους από περιορισμούς. Οι νέες αυτές προκλήσεις σχετίζονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τροφής που επηρεάζουν την ποσότητα και ποιότητά της και τα οποία αφορούν την καθολική της αναγκαιότητα, τη συγκριτικά πιο έντονη πρόσδεσή της με τον τόπο και τα κοινωνικά του δίκτυα,

τις ευάλωτες συνθήκες παραγωγής της και την ανάγκη διαχείρισης -για αυτήν την παραγωγή της- ενός φυσικού διαθέσιμου που δέχεται έντονες πιέσεις από το συμβατικό φαντασιακό της ανάπτυξης χωρίς όρια. Αυτά τα χαρακτηριστικά αυξάνουν την ποικιλία των δικτύων, εγείρουν ζητήματα ετερότητας και παράλληλα ανοίγουν νέους δρόμους όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση των «Αυτόνομων Αγροτροφικών Χώρων» στους οποίους επιχειρείται μεταξύ άλλων μία ανατροπή του δυισμού ανάμεσα σε παραγωγούς και καταναλωτές.

Κλείνοντας το άρθρο είναι χρήσιμο να αναφερθούν ορισμένα από τα ανοικτά ζητήματα/ερωτήματα που προέρχονται από την ευρύτερη συζήτηση για τους εναλλακτικούς χώρους (North 2013), ωστόσο είναι δυνατόν να τεθούν και στην περίπτωση των ΕΑΤΔ: Ποιος είναι ο ρόλος της κλίμακας στην ανάπτυξη των αγροτροφικών συστημάτων και ποιος ο ρόλος της δικτύωσής τους; Ποια είναι τα όρια της ανάπτυξής τους μόνο σε τοπικό επίπεδο και πότε κάτι τέτοιο απειλεί τη βιωσιμότητά τους; Ποια είναι η έννοια της βιωσιμότητας και σε ποιο βαθμό μπορεί να συνυπάρξει με τη συνεχή οικονομική μεγέθυνση; Ποιος είναι ο ρόλος του κράτους και των κοινωνικών κινημάτων στον σχεδιασμό και την ανάπτυξή τους; Σε αυτά τα ερωτήματα καλείται η επιστημονική κοινότητα –με την ευρύτερη έννοια– να δώσει απαντήσεις, αποτελώντας ένας από τους καταλύτες της εξέλιξης των εναλλακτικών χώρων και παραμένοντας δεκτική στο καινούργιο (Gibson-Graham 2008).

Αναφορές

- Αλληλεγγύη για όλους (2014) *Μαζί θα (τους) φάμε*, Πρακτικά συνάντησης για την τροφή 103 συλλογικοτήτων, 29-30 Μαρτίου 2014, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο, Αθήνα: Αλληλεγγύη για όλους.
- Ανθοπούλου, Θ., Παρταλίδου, Μ. και Κεχαγιά, Β. (2014) Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία: Βραχείες αλυσίδες διανομής τροφίμου και νέες αλληλέγγυες εταιρικές μεταξύ πόλης και υπαίθρου, in 10th International Congress of the Hellenic Geographical Society, Thessaloniki, 22-24 October 2014.
- Butler, J. (1993) *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. London: Routledge.
- Chatterton, P. (2005) Making autonomous geographies: Argentina's popular uprising and the 'Movimiento de Trabajadores Desocupados' (Unemployed Workers Movement), *Geoforum*, 36(5), pp. 545-561.

- Follett, Jr (2009) Choosing a Food Future: Differentiating Among Alternative Food Options, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 22(1), pp. 31-51.
- Fuller, D. and Jonas, A.E.G. (2003) Alternative financial spaces in Leyshon, A., Roger, L. and Williams, C. C. (eds), *Alternative Economic Spaces*, London: SAGE, pp. 55-73.
- Gibson-Graham, J. K. (1996) *The end of capitalism (as we knew it) a feminist critique of political economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J. K. (2006a) *A postcapitalist politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J. K. (2006b) (2nd edition) *The end of capitalism (as we knew it) a feminist critique of political economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J. K. (2008) Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography*, 32(5), pp. 613-632.
- Gibson-Graham, J. K., Cameron, J. and Healy, S. (2013) *Take Back the Economy - University of Minnesota Press*. University of Minnesota Press. Available from: <http://www.upress.umn.edu/book-division/books/take-back-the-economy> [Accessed: 11th July 2013].
- Gibson-Graham, J. K., Erdem, E. and Özselçuk, C. (2013) Thinking with Marx For a Feminist Postcapitalist Politics in Jaeggi, R. and Loick, D. (eds), *Karl Marx - Perspektiven der Gesellschaftskritik: Texte zu Philosophie, Ökonomie und Politik*, Berlin: Akademie Verlag, pp. 275-284.
- Goodman, D. (2000) Organic and conventional agriculture: Materializing discourse and agro-ecological managerialism, *Agriculture and Human Values*, 17(3), pp. 215-219.
- Goodman, D. and DuPuis, EM (2002) Knowing food and growing food: beyond the production-consumption debate in the sociology of agriculture, *Sociologia ruralis*, 42(1), pp. 5-22.
- Goodman, D. and Goodman, M. (2009) Alternative food networks in Thrift, N. and Kitchin, R. (eds), *International encyclopedia of human geography*, Oxford: Elsevier.
- Gritzas, G. and Kavoulakos, K. I. (2015) Diverse economies and alternative spaces. An overview of approaches and practices, *European Urban and Regional Studies*, doi: 10.1177/0969776415573778.
- Guthman, J. (2003) Fast food/organic food: Reflexive tastes and the making of 'yuppie chow', *Social & Cultural Geography*, 4(1), pp. 45-58.
- Harris, E. (2009) Neoliberal subjectivities or a politics of the possible? Reading for difference in alternative food networks, *Area*, 41(1), pp. 55-63.
- Healy, S. (2009) Economies, alternative, in Thrift, N. and Kitchin, R. (eds), *International Encyclopedia of Human Geography*, Oxford: Elsevier.
- Hinrichs, C. C. (2000) Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural market, *Journal of Rural Studies*, 16(3), pp. 295-303.
- Holloway, L., Kneafsey, M., Venn, L., et al. (2007) Possible Food Economies: a Methodological Framework for Exploring Food Production - Consumption Relationships, *Sociologia Ruralis*, 47(1), pp. 1-19.
- Jarosz, L. (2008) The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas, *Journal of Rural Studies*, 24(3), pp. 231-244.
- Jonas, A. E. G. (2010) 'Alternative' this, 'alternative' that... interrogating alterity and diversity, in Fuller, D., Jonas, A. E. G., and Lee, R. (eds), *Interrogating Alterity: Alternative Economic and Political Spaces*, Farnham: Ashgate Publishing, pp. 3-27.
- Lee, R. (2006) The ordinary economy: tangled up in values and geography, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 31(4), pp. 413-432.
- Lee, R. (2010) Spiders, bees or architects? Imagination and the radical immanence of alternatives/diversity for political economic geographies, in Fuller, D., Jonas, A. E. G., and Lee, R. (eds), *Interrogating Alterity: Alternative Economic and Political Spaces*, Farnham: Ashgate Publishing, pp. 273-287.
- Leyshon, A., Lee, R. and Williams, C. C. (eds) (2003) *Alternative Economic Spaces*, London: SAGE.
- Morgan, K., Marsden, T. and Murdoch, J. (2006) *Worlds of Food: Place, Power, and Provenance in the Food Chain*, UK: Oxford University Press.
- Moulaert, F. and Ailenei, O. (2005) Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present. *Urban Studies*, 42(11), pp. 2037-2053.
- Gibson-Graham, J. K., Cameron, Jenny and Healy, St. *Take back the economy: An ethical guide for transforming our communities*. Available from: https://radicalantipode.files.wordpress.com/2013/08/book-review_north-on-gibson-graham-et-al.pdf [Accessed: 5 April 2015].
- Pickerrill, J. and Chatterton, P. (2006) Notes towards autonomous geographies: creation, resistance and self-management as survival tactics. *Progress in Human Geography*, 30(6), pp. 730-746.
- Slocum, R. (2006) Anti-racist Practice and the Work of Community Food Organizations. *Antipode*, 38(2), pp. 327-349.
- Smith, A. (2012) The Insurmountable Diversity of Economies, in Barnes, T. J., Peck, J., and Sheppard, E. (eds), *The Wiley-Blackwell Companion to Economic Geography*, John Wiley & Sons, pp. 258-274.
- Thompson, C. J. and Coskuner-Balli, G. (2007) Countervailing market responses to corporate cooptation and the ideological recruitment of consumption communities, *Journal of Consumer Research* 34(2), pp. 135-152.
- Whatmore, S., Stassart, P., Renting, H., (2003) What's alternative about alternative food networks? Guest Editorial, *Environment and Planning A*, 35(3), pp. 389-391.
- Wilson, A. D. (2013) Beyond Alternative: Exploring the Potential for Autonomous Food Spaces. *Antipode*, 45(3), pp. 719-737.
- Zademach, H. M. and Hillebrand, S. (eds) (2013) *Alternative economies and spaces: new perspectives for a sustainable economy*. Bielefeld: Transcript-Verl.

Σημειώσεις

1. Ψευδώνυμο των Katherine Gibson και Julie Graham.
2. Στα αναφερόμενα εγχειρήματα συμπεριλαμβάνονται μόνο αυτό-οργανωμένες συλλογικές δομές και όχι δομές οι οποίες λειτουργούν υπό δημόσια ή ιδιωτική πρωτοβουλία.